

նակից վրական գառաւներն, եւ այսու մեծ զինան, կը հասցընէին վրաց եւ «Արեաց արքային» (Գ. Թ. 171)։ Այս խառնաշփոթ ժամանակը ակահնառեան մը կ'անուանուի չար ժամանակ (Գ. Թ. 167)։ Վերջ հաստատրիմ մնացին միշտ արքայից արքային, որ փոխարեն մեծ սեր ցուցուց վրացիներուն։ Բաց ի քրիստոնէից շնորհած կրօնի ապաստանութենէն, վրաց մանաւար արտօնութիւններ ալ բուս, որ մեծապէս կենդանացուց երկրին բնակչութիւնը։ Մտադրութեան արժանի են առ այս Երբիտինի առ Վրացմով յամի 608 քրած թղթոյն խորքերն (Գ. Թ. 167)։ «Զի թէ ցայժմ խնամուեալ էին տեսար, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի ենք, որք արքայից արքայի ծառայութեան հաստակ ենք։ Զի մինչ երկինք եւ երկիր լեւալ էին, չէր եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն ազգի զիւր օրէնս ի վերայ թողեալ էր, որպէս այս տէր եթով, եւ յանաւոր զեր օրէնս փակէից հաւատս, իսկ ապա՝ ոչեւս ի միշտ տեղի տն զսոյնայն աշխարհաց...։ Արեւելեան հրէանիկ ցտնողեաց մանաւանդ կիրիտի մը պէս իմաստուն եւ չընդաշայեաց կաթողիկոս մ'անհնարով իրեն գործակից, որ արքայից արքայէն «աշխարհաբանի, կարգաւած էր բովանդակ երկրին վրայ։ Իրանոր կրնար վկայել երկրին յառաջագիմանութեան համար կիրիտն թէ «Այսոր (608) ... քուն զամենայն երկիր յառաջագիմ ենք մեք եւ ուղղափառ»²։

Այս յոյն-պարսկական պատերազմներն շարունակուեցան մինչեւ Հերակղի զօրանան, որ յաջողութեամբ խորտակեց Պարսից բանակն, յառաջաւ մինչեւ Տիւրքն եւ նուաճեց կրկին իւր իշխանութեան ներքեւ վրաստանն ու Վրաստանը (յամս 624—630)։ Թէեւ թիչ վերջը խաղաղութիւնն հաստատուելով միւսանգամ՝ ըստ 691ի դաշին վրաց մէկ մասն անցաւ Յունաց, մինչեւ որ ապա գրաւուեցաւ Արաբացիներէն։

Արեւելեան հանգիստաւս եր այս ամէն արարուածներուն։ Յարեգիրք թեպէս 639ին կը գրեն մահն, սակայն նա ըստ վկայութեան Մ. Կա-

ղանկատուացույ՝, կենդանի էր տակաւին 645ին երբ մեծապատիւ այրն Արեւելեան իշխան աշխարհին (վրաց), որ երբեմն գահերիցուցիւն ի Հռովմայեաց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա (առ Ջուանշիր Աղուանից իշխանն, որ Պարսից գէմ տարած յաղթութենէն գաւառաւ ժամանակ «առ սահմանցն վրաց, գաղարած էր) եւ իւրովի պատեր զվեր նորալ, եւն։ Թէ ինչ պատիւ էր «երբեմն գահերիցուցիւն, շէք գիտեր, տակայն թէ ստուգիւ ունէր նա Հռոմոց թագաւորէն պատիւ, այն կը տեսնուի նաեւ իւր օրով աւարտած Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ յամի 1847 Բրտեի կարգացած արձանագրութենէն. եկեղեցւոյն հարաւ-արեւելեան պատահանին վրայ քանդակուած է. «Ս. Գարրիէլ հրեշտակապետ բարեխօսեալ վրան Արեւելեան հիւ-պոյթ՝, իշխանին մահուան ճշդօրէն թուականն կարեի շէ որչալ, եւ արդէն մեր նպատակէն ալ գուր կը մնայ այն, ինչպէս եւ վրաստանի արարական տիրապետութեան շրջանը։

Հ. Ն. ԱՅԻՆԻՍԱՆ

ՍԱՅԵՆԱՐՈՍԱԿԱՆ

The armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter. Edited from the oldest Mss. and englished. London: The text and translation Society 1907. 8° pp. 221 + 189.

Նաեւ թէ եր արդէն ի վաղուց թէ հայագէտն Կոնստնտին Եղիշ. Յայանութեան հայ բնագրին քննական հրատարակութեան ձեռնարկած է (ՀԱ. 1906, էջ 1 եւն)։ Տեղւոյս չէ մանա-

1. Հրտ. Ի. Թիքի, էջ 141. Հմմտ. եւ Hist. I. p. 231, n. 7:

2. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Pétersbourg 1850, I. Rap. p. 48—50, եւ Hist. I. p. 232, n. 1. Բաց աստի եկեղեցւոյն կենդանական պատահանին վրայ կայ Ս. Պարիս, զիւր ի Ստեփանոս պատրիկ վրաց, 1. Հարաւ-արեւելեան պատահանին վրայ Ս. Միքայէլ հրեշտակապետ (պիտ. Ի) Գեմարտէն։ Բրտե այս Ստեփանոս կը միտ համարել Ստեփանոս Ս. Գաւառաթմ որդին, նախորդն Արեւելեան ըստ մեք յառաջին շրջանի մէջ հարկ է փնտռել պատրիկս Գիտեցն որ Հարիւր Արաբացաց զօրամարն երբ եկաւ Վրաստան յամի 854, երկրին իշխողն կը կոչուէր «պատրիկ» (Hist. I. p. 245. Սեր. 149)։ Գարեւել Եւրոպ. թէ Գարեւելեան թէ յամի 645—6 ասական կենդանի Արեւելեան յաղորդեց Ստեփանոս, որ առաջ գտնարութեան մինչեւ 854 կրնար ի կենսա եւ յիշխանութեան ըլլալ։ Ինչ կը կասեցնէ զմեք ուրեմն հոս ղրտեփանս Ի նշմարելու։ Նշմարելու գիտեարեւ հարկ չկայ Յարեգրոց յիշած Ստեփանոս (Ա) որդին ընդդուել, ինչպէս կ'ուզէ Բրտե. վարգան Պատրիկ մերձ յամի 858 կամ աւելի ետքը կը յիշէ «Գեմարտէ վրաց արքայն մը (Գաւառ. էջ 89), որ կրնայ նոյն ըլլալ այս Գեմարտէ հոս, որով եկեղեցւոյ արձանագրութիւնն երեք յաջորդ իշխանաց անուաններն կը ներկայացընէ (Հմմտ. եւ Hist. I. p. 259 եւ Rapports, p. 49)։

տեղին թիւլ չի տար նկատել հոս զվահագմ (Չորին), ինչպէս կարելի էր համարել ժամանակացութենէն (?)։ Սա հայ իշխան մը սիմի ըլլալ — թերեւս յաջագաւան (իմա՝ յաջագաւան եւն), որուն բնագրութիւնն կը գտնուէր Տիգրիսի եւ Ս. Յովհաննէս Գեղիքի (Գարիկ) մէջքը (անգլ. p. 336, n. 7)։ Ար սիւսի ընդհանրապէս Բրտե, երբ կիրիտին թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած քաղաքայան ինդիքը վահագմ Չորինի եւ Իսաղով Բի ժամանակին (590—91) կը փոխարէ. որ թուար ի գաւառեւ Չաւեանի վերջական ժամանակագրութեան հետեւել։

3. Հմմտ. այս նկատմամբ Nöldeke, Aus der Arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879, p. 287. Սեր. 120. Գ. Թ. 167։ Յարարիկ խօսքերն են. «Ինչպէս Վահագմ, Պարսեւէ քրիստոնէից հրովարտակ մը քրեց, յորում իրենց թիւլ կու տար, որ իրենց եկեղեցիներ կանգնէն եւ թէ տլ որ կ'ուզէ կրնայ անոնց կրօնին անցնել բացեալ մեզերէն»։

4. ԱՐԻՑ. 1903, էջ 567։ Այսպէս գրեալ են Պրոկոպիոս Զ գաղաւն (De Bello Persico, I, 12) որ աստուածային օրէնաց շէջգրտա պահպաններ կը կոչէ վրացիները։

բաման խօսիլ Հայագիտիս հրատարակութեան վրայ, որուն մանր ուսումնասիրութեան ձեռնարկած է արդէն Է. Ցաշեան, կը շատանայ եւս, կան մասերը քանի մը խօսքով ծանօթացընել: Պէտք չկայ շեշտել թէ մեծ ծառայութիւն մըն ալ կը մատուցանէ այսու Հայագէտս հայ գրականութեան. մինչ փրեդ. Մուրաճ. Երուսաղէմայ Ս. Թակրայ Մատենադարանին մէջ "Նորագիւտ" բնագիր մը գտնելով իրեն գրաւած էր հասարակաց մտադրութիւնը (համա. Հ. Ցաշեանի օւսումնասիրութիւնը, ՀԱ. 1906, էջ 1—6, 47—55, 73—79) հայագէտն Նոյնիբր ուրիշ բնագիր մը յերեւան կը հանէ: Գրքիս սկիզբը (էջ 3—60) դրուած է Թայտնութեան անգղիերէն թարգմանութիւնն՝ ի հարկէ հայ բնագրէն համեմատութեամբ ձեռագրաց: Փննական ներածութեամբ մը (61—77) կ'ուսումնասիրէ այնուհետեւ Հայագէտս Ժ. Գարու կամ Ներսիսեան խմբագրութիւնն եւ յարակից խնդիրներ, զորոնք հոս վերստին շոյափել աւելորդ կը համարենք, արդէն այս մասին քիչ շատ խօսուած ըլլալով (ՀԱ. 1906, էջ 2—3 եւն): Հոս քննութեան կ'առնու նաեւ յատկապէս իւր հրատարակութեան համար գործածած ձեռագիրները: Ամենէն կարեւորն է մեզի համար յաջորդ զուխը, ուր Հայագէտս յաջողութեամբ կ'ապացուցանէ թէ Ներսիսեան խմբագրութիւնն՝ սրբագրութիւն մըն էր լոկ յոյն բնագրին վրայէն, վասն զի որչափ որ ալ Ներսէս տեղ տեղ "թարգմանեւ" բացատրութիւնը կը գործածէ, միշտ անյատուկ մտքը է (համա. նաեւ ՀԱ. 1906, էջ 1), ուստի "բէ-բէ-բէ, յերեւել մըն էր բնականաբար այս վերջին պարագայիս Կոնիքի Նախնասիրտեան բնագրի մը գոյութեան հետքեր գտնելով հայ մատենագրութեան մէջ, առաւել եւս կը հաստատէ իւր այն կարծիքն թէ Հայոց քով ի գործածութեան էր հնագոյն թարգմանութիւն մը, առ այս բազմաթիւ վկայութիւններ յառաջ կը բերուին. յիշենք Գր. Նարեկացւոյ երգոց երգոյն Մեկնութիւնն եւ Ս. Աստուածածնի Ներքողը, Գանիէի եօթներորդ տետիը, Գրիգոր Մշարունոյ ընթերցուածոց մեկնութիւնն, Հիպոպոլիտոսի Դանիէի մեկնութիւնը. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ Պարապմանց գիրքը. Եղեիկ Ոսկերեանի մեկնութիւնն Եւայեայ, Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմութիւնն, որոնց քով Թայտնութեան գրքէն կ'օժտուածներ կամ ակնարկութիւններ կը գտնուին: Լուսագոյն էր որ Հայագէտս երկու մասի բաժաներ այս գրութիւնները՝ նախ ինքնին հայ մա-

տենագիրները, յետոյ նախնաց թարգմանութիւնները: Կանխա մտադիր կ'ընէ Կոնիքի թէ այս վկայութիւնները "ամբողջական չեն... եւ մանրամասն հետազոտութեամբ անվերայ այս վկայութեանց շարքը կ'ընդարձակին" Խորաշնչիւր կոչմունքն քննութեան կ'առնու Հայագէտս. յատկապէս Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմ. մէկ հատուածը: Բնէ այս վերջինները, այսինքն նախնաց թարգմանութիւնները բացարձակ կրնան ապացուցանել Թայտնութեան գրոց Ե. Գարուն թարգմանուած ըլլալը իրեն մասն Ս. Գրոց, ինչպէս փորձեց ապացուցանել Նորայր (Նորայր. "Կորին Վարդապետ" Տիպ. 1900, էջ 413—22) յիշելով յատկապէս Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմ. մէկ հատուածին, ըստ մեզ տակաւին զօրուարին է: Այս հեղինակաց վրայ կը յաւելու Կոնիքի, ինչպէս մտադիր ըրած է զինքը Մեծ. Հ. Ցաշեան, քանի մ'ուրիշ հեղինակներ. տասնք են Դաւիթ Անյաղժի Բարձրագոյն Զաւար. Մ. Նարեկացւոյ՝ Հոնիփիսեանց Ներքողանքը. Սարկաւազ Վրդ. ի վասն քահանայութիւն ճառը, եւ Ագաթանգեղոյ մէկ անորոշ տեղինը Ատնք են Հայագիտիս գտած ցիր ու ցան վկայութիւնները, որոնց անունները յիշատակելով կը շատանանք: Ի վերջոյ խորեանացւոյ են Դաւիթ Անյաղժի ըլլալը գտնուած կոչմունքներն մեծայարգ կրնային ըլլալ, իմէ կարելի ըլլաք անոնց հնութիւն մ'ընծայել, մինչեւ Ե. Գարի ինքնընել անոնց յօրինման ժամանակը, որով կուան մը կ'ուենայինք գտնէ Թայտնութեան թարգմանութեան ժամանակը ճշգրտելու: Զիարդ է իցէ այս խնդիրները մանրամասն շոյափել քննութիւնը՝ ուրիշ եւ թերեւս անգրագոյն մեկնութիւնը՝ ուրիշ խորակացութեանց յանգին: Կրնանք յաւելուլ հոս նաեւ ուրիշ վկայութիւններ, որոնք մեծ նշանակութիւն կրնան ունենալ այս կամ այն տեսակէտէ, եւ որոնց մտադիր եղած չէ Հայագէտս. առ այժմ կը յիշենք՝ Ս. Ամենաստի մէկ ճառը. Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ՝ Պղոտմ ընծայութեան գիրքը, յատկապէս Դաւիթ Հալքացի եւ Սահակայ կթ. ի "Ընդգէմ երկաթնակաց նետառաւականց" թուղթը՝ Յաջորդով (էջ 87—

Է Էս աւելորդ չենք համարիր վերադառնալ դրածութեան մէջ գտնուած Թայտնութեան գրոց կոչմունքներին յիշատակել քանի մը հոս, տեղերն միայն մատնանիշ ընելով: Հայագէտս Գր. Նարեկացւոյ Եղգ երգոցի մեկնութեան եւ Նարին Եւ Ստեփանոս Մոկաց եպոս գրած թղթին մէջ գտած կոչմունքն միայն նշանակած է. աւելի բայց որով վկայութիւններ եւ ակնարկութիւններ կան Նարեկացւոյ Յղքերգութեանց մէջ (ապ. 1840) էջ 248 — Եւսեպ. Ա. 7: էջ 8 — Ա. 14: էջ 61 ու Գ.

114) կը քննէ Հայագէտս ձեռագրաց՝ իրարու հետ ունեցած աղբրն. յատկապէս Երուսաղէմեան բնագրին ուրիշ ձեռագրաց հետ ունեցած կապն եւ ժողովածայատկութիւնները. այլեւայլ համեմատութիւններ կը դնէ, ի մասնաւորի Տիշնեղորֆեան Երուսաղէմեան, եւ ուրիշ հնագոյն բնագրիները կը քննէ, որոնք կը յարդգէ անանձին գլուխ մը նուիրուած (էջ 115—160) Բողլեան Թ. 2. Ձեռ. ին, որ հիմ առնուած է հրատարակութեան, ուր նկատողութեան կ'առնուին նաեւ բազմաթիւ Ձեռագրիներ, ընկնէն հետաքրքրական բաժինն է գուցէ գրքիս վերջին մասն (էջ 160—163), Հայագէտս ձեռագրաց համեմատութեամբ նոր նոր եղբակցութեանց կը յանգի, ինչդիր կը յարուցանէ թէ արդեօք Յայտնութեան հայ թարգմանութիւնն կամ լաւ եւս իրեն գտած Նախանթիսիան բնագրին նախաբար հին լատին բնագրէ մը թարգմանուած է եւ յետոյ յոյն բնագրին սրբագրուած եւ կամ նախնաբար յոյն բնագրէն թարգմանուելով՝ յետոյ լատին ձեռագրաց ազդեցութեամբը աղաւաղուած։ Հեղինակը կը միտի ընդունիլ թէ այս թարգմանութիւնն հին լատին բնագրի մը վրայէն եղած, է որ շատ նման է Primasius գործածած բնագրին (Տմն. ՀԱ. 1906, էջ 50, ծան. 1) եւ յառաջ բերած ապացոյցներն ըստ բաւականի համոզել ալ են. բայց տակաւին քննելի կէտ մըն է այս, վասն զի հայ գրականութեան մէջ Ե. դարուն լատիններէն եղած ուրիշ թարգմանութիւն մը գտնուած չէ։ Լատիններէն այս ազդեցութիւնն սկսած էր արդէն Գ. դարուն, ըստ Հայագիտի, երբ Հայաստան քաղաքական յարաբերութեան մէջ էր Հռոմայ արքունեաց հետ Տրգատայ ժամանակը, ի վերջոյ կ'եղբակցընէ Հայագէտը թէ «այս թարգմանութիւնը նախնաբար Ե. դարուն կատարուած է, եթէ ոչ Գ. դարուն, հին լատին բնագրի մը վրայէն, եւ կամ գոնէ յոյն-լատին բնագրէ մը, բայց ոչ ասորի բնագրէ, վասն զի այս Նախանթիսիան խմբագրութեան մէջ ասորեւրէնի որեւէ ազդեցութիւնն չկայ. երկրորդ մեղի ծանօթ մաննահայն ասորի բնագրին Զ—Է «գարէն կանուխ չէ» (Տմն. նաեւ ՀԱ. 1906, էջ 50, ծան. 1)։ Թեւեւ այս ալ պէտք ենք ըսել թէ ասով տակաւին ամէն դժուարու-

թիւնք չեն հարթուիր. ուստի կը մնան խնդրական կէտեր։ Ասկէ ետքը կու գայ Յովհ. Յայտնութեան հայ բնագրին՝ Բողլեան Թ. 2 ձեռագրին հիմ առնուելով, պէտք ենք հոս ալ շեշտել թէ Հայագէտս մեծ խնամք ցուցուցած է հրատարակութեան մէջ. ամենափոքր տարբերութիւնները նշանակած են. գործոյս վերջին մասն կը կաղմէ համեմատութիւն մը Եւփիանի Թիւ 922 ձեռագրին եւ Զոհրապի հրատարակութեան։ Գրքիս երկրորդ մասն գրաւած է Նիւրղի Աղէքսանդրացւոյ Պարապմանց գիրքը (էջ 95—143) եւ նորին առ թէ՛դոս կայսր ուղղած թուղթն Յղ. ամի սրբոյ Զատիկն (էջ 143—149), որոնց անգղիներն թարգմանութիւնն ալ ըրած է հայ բնագրին վրայէն (էջ 162—221)։ Նկատողութեան առնուած է նաեւ 1717ի տպագրութիւնը եւ հրատարակութեան համար գործածուած են Ս. Ղազարու Թ. 448 եւ 308 եւ Բողլեան մատենագրանի Թ. 20 եւ 96 ձեռագրիները։ Գրութեան հայ թարգմանութիւնն կատարուած է յամի 715 ձեռամբ Ժանօթ Դաւիթ հիւպատոսին, որ օգնական էր Ստեփ. Սիւնեցւոյ։ Պարապման գրոց յիշատակարանն հրատարակած է նաեւ Մեծ. Հ. Տաշեան՝ Նեմեսիոսի վրայ գրած հետազոտութեան մէջ (Մանր ուսումնասիրութիւնք. Աղգ. Մատեն. Ժ. 2, 1895, Վիեննա, էջ 10)։ Յիշատակարանիս կը յարդգէ (էջ 150—162) ձեռագրաց տարբերութիւնները, որոնք նոյն պէս խնամքով նշանակուած են։ Ե. Պ. Փ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԿԵՆՍՍԵՐԱՅԱՆ — Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեան եւ իւր ժամանակը 1720—1775. 321: — Թէոդորոս Գողշայեան (պատկերազարդ). 337:

ԻՐԱՆԻԱՅԻՏԻԱՅԱՆ — Աղապի մը հայ իրականաց պատմութեան վրայ եւ Յ. Կարստի նոր երկասիրութիւնները. 339:

ՄԱՏԵՆԱՅԻՐԱՅԱՆ — Նոյնք քննական ուսումնասիրութիւն. 344:

ՊԱՏՄԱՅԱՆ — Հայ-Վրական յարաբերութիւնք Դ-Է դարուց մէջ. 347:

ՄԱՏԵՆԱՅԻՐԱՅԱՆ — The armenien version etc.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՅԻ ԵՒ ՊԱՏՄԱՆԱՅՈՒ ՆՍՐԻՆ ԽՍՐԱՅԻՐ

4. ԻՌՓԱՅԷԼ Վ. ՊԱՐՈՒՆԶ

Վ. Ի. Ն. Ն. Մ. Ի. Բ. Բ. Բ. Ն. Ն. Ն. Ն. Ն.

15. էջ 211 — Թ. 13. 171 — Ի. 2. 208 — Ի. 12. 191 — Ի. 12. 102 — Ի. 1. 2. 196 — Ի. 13. Գաւիթ Հաղաթի (այս. 1903) էջ 16 — Ժ. 23: Թուղթ Սահակայ կաթողիկոսի էջ 455 (Գիրք Թղթոց, այս. 1902) — Ի. 31: Ե. Արման (այս. 1899) էջ 282 — Ա. 8: Կրտսէ ընծայութեան (այս. 1893) էջ 270 Ա. 7. էջ 4 — Ի. 17. 161 — Ե. 5: